

ХРЕЩЕННЯ РУСІ ТА ЗАСНУВАННЯ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ У СИМВОЛІЧНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТВОРЦІВ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ПАТЕРИКА

Згідно літопису та Києво-Печерського патерика, Велика Печерська церква (Успенський собор Києво-Печерської лаври) була закладена Святославом Ярославичем у 6582 р. (1073 р.)¹. Подія відбулася вже після того, як Святослав та Всеволод Ярославичі 22 березня цього ж року вигнали з Києва законного спадкоємця князівського столу – Ізяслава Ярославича². Проте, у який саме місяць та день було закладено храм, на відміну від дня його освячення (на день Успіння Богородиці 14 серпня 1089 р.), джерела прямо не повідомляють. Як не дивно, проблема точного датування фундації Успенського собору не була предметом уваги в науці – традиційно прийнято називати лише 1073 рік.

Натомість, закладини храму, що в давнину сприймалося як момент образного втілення священної події чи “вселення” на землю самого патрона храму, мало неабияке значення, тому з цією подією, що знаменувала “народження” храму, пов’язувався особливий чин на його заснування. Оскільки чин на заснування храму є початковою стадією його освячення³, за давньоруських часів “день народження” храму асоціювався з його освяченням і святкувався щороку як “день обновлення”, “тому що через освячення храм зі звичайної споруди стає святою, а тому зовсім іншою, новою”⁴. Дні освячень знаменитих храмів увійшли в місяцеслови, ставши загальноцерковними святами.

У літописах, де точно фіксувалися події передусім політичної історії, згадуються не тільки дні освячення храмів, а й роки, коли храми були засновані. Церемонія закладин храму була дуже урочистою, і в ній брали участь князі та вищі ієрархи. Наприклад, у “Повісті временних літ” під 1108 р. читаємо: “Зложена бѣ҃ церквы ста҃ Михаїла . Золотоверхана . Стополко҃”

¹ ПСРЛ. Т.1: *Лаврентьевская летопись*, Москва 2001, стлб. 173; ПСРЛ. Т. 2: *Ипатьевская летопись*, Москва 2001, стлб. 173; ПСРЛ. Т. 3: *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Москва 2000, с. 198; Д.І. Абрамович, *Києво-Печерський патерик*, Київ 1991, с. 8.

² ПСРЛ, т. 1, стлб. 172; ПСРЛ, т. 2, стлб. 172; ПСРЛ, т. 3, с. 197.

³ П. Лебедев, *Наука о богослужении православной церкви*, Москва 1890, ч. 1–2, с. 142.

⁴ Г.И. Шиманский, *Литургика. Таинства и обряды*. Москва 2003, с. 110.

кназе⁵ . въз . ді . июлиа мѣца”⁵. Знаменно, що у літописній розповіді про будівничу діяльність князя Ярослава Мудрого акцент робиться саме на події закладин Золотих воріт, Благовіщенської церкви, Софії Київської, монастирів свв. Георгія та Ірини, а не на їх освяченні⁶.

Якщо день освячення (інавгурація) вже зведеного храму зазвичай пов’язувався з його присвяченням, то день закладин храму визначити важче, позаяк його не завжди приурочували до дня патрона храму чи свята, на честь якого храм зведено⁷. Зрозуміло, однак, що вибір дня закладин храму не був випадковим, тож його мали приурочити до певної події Священної чи земної (вітчизняної) історії, адже друга сприймалася вписаною Господом у плин першої. Наприклад, дні освячень Софії Київської приурочені до днів закладин і освячення Константинополя – Нового Єрусалима християнського світу: його закладини (посвячення) відбулися в неділю 8 листопада 324 р., а в неділю 11 травня 330 р. місто освятили. Бачимо майже повний збіг дат, щоправда з київською “поправкою” на недільний день, який у 1011 р. випав на 4 листопада⁸. У візантійських джерелах збереглися обидві дати “дня народження” Константинополя, але у місяцеслови увійшла дата 11 травня під назвою “Обновлення Царгорода”, оскільки саме в цей день сталася інавгурація вже створеного, укріпленого і освяченого міста⁹.

Цікаво, що 11 травня 882 і 994 рр. переосвячувався храм Св. Софії Константинопольської після руйнівних землетрусів, тобто цей день мав особливе значення для встановлення феномену спадкоємності й рівності Києва Царгороду, а також ствердження ідеї присвячення столиці Русі, як і столиці Візантії, Богородиці¹⁰.

Згідно Києво-Печерського патерика, саме з закладами Успенського собору була пов’язана знаменна подія – явлення Пресвятої Богородиці грецьким майстрам у Влахернському храмі Константинополя. Тоді Богоматір Сама побажала поселитися на Русі, в Києві, сказавши: “хощу церковь възградити севѣ въз Руси, въз Киевѣ” і далі: “Приду же и сама видѣти

⁵ ПСРЛ, т. 1, стлб. 259.

⁶ ПСРЛ, т. 1, стлб. 139; ПСРЛ, т. 2, стлб. 139; ПСРЛ, т. 3, с. 180.

⁷ П.А. Раппопорт, *Строительное производство Древней Руси (X–XIII вв.)*, Санкт-Петербург 1994, с. 112–113.

⁸ Н. Нікітенко, *Свята Софія Київська: історія в мистецтві*, Київ 2003, с. 200–201.

⁹ Архиепископ Сергей (Спасский), *Полный месяцеслов Востока*, т. 3: Святой Восток, ч. 2 и 3 / Репринтное воспроизведение издания 1901 г., Москва 1997, с. 177–178.

¹⁰ Н.Н. Лисовой, *Под знаком Софии (к предыстории идеи “Третьего Рима”)*, Римско-константинопольское наследие на Руси: идея власти и политическая практика, Москва 1995, с. 63.

церкве и в ней хоцѹ жити”¹¹. Тобто, закладини Успенського собору в містичному сенсі співвідносилися з “поселенням” Богородиці в Києві, у сакральному просторі Києво-Печерського монастиря. Як свідчить патерикове “Слово еже когда основана бысть церкви Печерскаа”, саме з закладами Успенського собору були пов’язані й інші великі чуда¹².

Як бачимо, фундація Великої Печерської церкви мала неабиякий символічний зміст, тож надзвичайно важливим є з’ясування точної дати закладин храму. Для відповіді на це питання спробуємо залучити інформацію, яку вміщує Києво-Печерський патерик, інші пам’ятки давньоруської літератури та найдавніші храми Києва. Вперше акцентуємо на тому, що закладини Успенського собору, які у Патерику символізують “поселення” Богоматері на землі Києво-Печерського монастиря, вочевидь співвідносяться з народженням Руської Церкви, адже Богоматір є прообразом Церкви Христової. Цю думку яскраво ілюструє і патерикова розповідь про обрання місця для будівництва храму. Так, згідно “Слова” про створення Великої Печерської церкви, фундації храму передували знаменні події. Коли грецькі майстри прийшли з Константинополя у Печерський монастир, то запитали у прп. Антонія про місце, де має бути зведена церква. Прп. Антоній відповів, що Господь явить те місце після триденних молитов. Під час нічної молитви йому явився Господь, і Антоній попросив Його: “Хай буде по усій землі роса, а на місці, де велиш освятити храм, хай буде суша”. Так і трапилося. На другу ніч прп. Антоній попросив повторити чудо, але переінакшивши його: “Хай буде по всій землі суша, а на місці святому – роса”. У третій день, вимірюючи місце храму золотим поясом варяга Шимона, прп. Антоній попросив Бога підтвердити Свою волю вогнем. І тоді впав вогонь з неба, і випалив дерева і кущі, і висушив росу, створивши долину “яка подібна до рову”, себто поглиблення для підвалин храму¹³.

Дослідник Патерика Д. Абрамович зазначав, що йому не відомі літературні паралелі патериковому “Слову”¹⁴. На це М. Сичов зауважив, що попри велику начитаність автора “Слова”, було б важко бачити у тому місці твору, де говориться про чудесне випадіння роси під час Одкровення прп. Антонію Печерському, лише просте, узятє заради літературного прикрашення, повторення біблійної легенди про Гедеона та про

¹¹ Д.І. Абрамович, *Вказ. праця*, с. 6.

¹² Там само, с. 9.

¹³ Там само, с. 1–8.

¹⁴ Д.И. Абрамович, *Исследование о Киево-Печерском Патерике как историко-литературном памятнике*, Санкт-Петербург 1902, с. 183–184.

орошене руно, яке не було б пов'язане з моментом заснування певного храму. На думку М. Сичова, автор “Слова” Симон міг узяти цей переказ не безпосередньо з Біблії, а з пов'язаних з Печерським патериком місцевих житійних і літописних джерел, котрі мали у складі редакцій цей момент. Вочевидь, Симону були відомі передання, що зберігалися у роді варяга Шимона, пише М. Сичов, і вказує на кельтську легенду XIII ст. про Аутберта Аврашнського, якому допомагає відшукати межі храму нічна роса, що рясно випала довкола місця майбутньої будови, залишивши саме місце сухим¹⁵.

Припущення М. Сичова про історичну конкретизацію автором “Слова” біблійного сюжету та про зв'язок наведеного переказу з місцевими джерелами уявляється цілком слушним; натомість варяго-кельтська генеалогія архетипу сказання здається доволі сумнівною. Справа в тому, що простежена М. Сичовим біблійна паралель не може беззаперечно свідчити на користь вказаної генеалогії, адже вся християнська культура черпала сюжети й образи з текстів Біблії. З огляду на існування у християнській традиції “мандрівних” стереотипних сюжетів, які співвідносилися з певними подіями (у цьому випадку – із закладами храму), не зайвим буде припущення про можливість включення сюжету про “Руно Орошене” і в інші перекази, пов'язані з аналогічною ситуацією.

Цей пасаж знаходить паралель у Біблії, а саме – у Книзі Суддів, де говориться про Божі знаки судді ізраїльському Гедеону, що він переможе, і наводиться такий сюжет: “І сказав Гедеон до Бога: “Якщо Ти спасеш Ізраїля моєю рукою, як говорив, – то ось я розстелю тоді вовняне руно; якщо роса буде на самім руні, а на всій землі сухо, то я буду знати, що Ти спасеш звавтра, і розстелив руно, і вичавив росу з руна, – повне горня води. І сказав Гедеон до Бога: “Нехай не запалиться гнів Твій на мене, нехай я скажу тільки цей раз, нехай-но я спробую руном тільки цей раз: нехай буде сухо на самім руні, а на всій землі нехай буде роса”. І Бог зробив так тієї ночі, – і було сухо на самім руні, а на всій землі була роса” (Суд. 6: 36–40).

Християнська екзегеза побачила у цьому тексті прообраз благодаті Божої, що спочатку живила церкву іудейську, а після явлення Христа людству з Його спасительною місією оживила весь язичницький світ. Отже, “Руно” є прообраз синагоги – церкви іудейської. “Суша земля” означає язичницький світ, полишений Божою благодаті, “роса” символізує благодать Сина Божого.

¹⁵ Н. Сычев, *На заре бытия Киево-Печерской обители*, Статті по славянской филологии в русской словесности. Сборник статей в честь акад. А.И. Соболевского, Ленинград 1928, с. 291–293.

Оріген та Єронім дають ще одне тлумачення цьому пасажу. Руно є прообразом Діви Марії, зішестя роси небесної на руно означає втілення Сина Божого, після чого мертвенне єство людське, весь гріховний світ, образом якого є суха земля, стали благодатно орошеними¹⁶.

Обидва тлумачення розглядуваного сюжету знайшли своє втілення у найдавніших творах києворуської літератури. Цей біблійний сюжет зустрічаємо у літописній “Промові філософа” під 986 р. Викладаючи Володимирові основи християнської віри, грецький місіонер говорить йому, що “перше преображення було водою, як се прообразив Гедеон”. Переповідаючи далі епізод з Руном, філософ тлумачить його так: “Се й дало прообраз, що інші народи були колись сушею, а жиди – руном, потім же на (інших) народах (стала) роса, тобто святе хрещення, а на жидах – сухо. І пророки теж проповідували, що водою оновлення буде”¹⁷.

Симптоматично, що до цієї теми звертається і митрополит Іларіон у своєму “Слові про Закон і Благодать”, коли говорить про поширення серед народів християнства і прихід його на Русь: “Раніше в Єрусалимі одному кланялися Богові, нині ж по всій землі. Як сказав Гедеон Богу: “Якщо рукою моєю спасеш Ізраїль, нехай буде роса на руні тільки, по всій же землі сухість”. І було так. По всій же землі сухість була спершу, коли ідольською облудою народи одержимі були і роси благодатної не приймали, в Іудеї бо тільки знаний був Бог і в Ізраїлі величає ім’я Його, і в Єрусалимі одному уславлювали Бога. Сказав же знову Гедеон до Бога: хай буде сухість на руні тільки, по всій же землі роса”. І сталося так. Іудейство припинилося і закон одійшов, жертви неугодні, кіот (Ковчег Завіту. – М.Н.) скрижаль і жертovníк полишені були. По всій землі – роса, по всій землі віра розійшлась, дощ благодатний зросив, і купіль відродження синів своїх у нетління вдягла” (переклад мій – М.Н.)¹⁸. Отже, розглядуваний біблійний сюжет набув актуальності й відповідного місцевого забарвлення в часи християнізації Русі, причому в літопису, як і в “Слові” Іларіона, цей текст витлумачений у контексті торжества Благодаті над Законом, Нового над Старим Завітом.

Як вважав М. Розов, “Слово” було виголошено Іларіоном під час освячення надбрамної церкви Благовіщення над київськими Золотими воротами, спорудження якої завершило створення міських укріплень.

¹⁶ Протоіерей Г. Дьяченко, *Полный церковнославянский словарь* / Репринтное воспроизведение издания 1900 г., Москва 1993, с. 56.

¹⁷ *Літопис Руський* / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич, Київ 1989, с. 59.

¹⁸ А.М. Молдован, “Слово о законе и благодати” Илариона, Киев 1984, с. 83.

Можна виснувати, що сюжет з руном безперечно пов'язувався з освяченням або закладами Богородичних храмів, тобто він міг входити до відповідних літургійних текстів, які зберігалися при цих храмах. До тексту Патерика сюжет про руно вірогідно потрапив з Житія преп. Антонія, що впливає з контексту Сказання. Своєю чергою, укладач Житія преп. Антонія міг використати текст чину закладин Успенського собору, складеного до цієї знаменної події.

Тож, стає зрозумілим, що історія Гедеона у давньоруській традиції прообразовувала хрещення Русі за Володимира Святославича та народження вітчизняної Церкви. У патериковому “Слові” про створення Великої Печерської церкви історія Гедеона у цьому контексті була співвіднесена з подією заснування храму. Причому, Гедеон – один з прообразів очільника русичів – Володимира Хрестителя, у “Слові” став прообразом і прп. Антонія Печерського – очільника руського чернецтва. Важливо, що пасаж про триденні молитви прп. Антонія потрапив до Києво-Печерського патерика з Житія прп. Антонія, котре відносило початок Печерського монастиря до часів Володимира Хрестителя, коли старець прийшов до Києва і оселився у Варязькій печері.

Вперше звертаю увагу на те, що “Слово” містить непряму інформацію про більш точний час закладин Успенського собору. Так, у “Слові” повідомляється, що грецькі майстри, котрі будували Велику Печерську церкву, пробули у Константинополі місяць після явлення їм Пресвятої Богородиці у Влахернах, потім десять днів вони йшли від Константинополя до Києва. Сам храм був закладений через три дні після прибуття майстрів до Печерського монастиря – після молитов прп. Антонія.

Під час прочитання цієї інформації, безперечно слід враховувати її символічний, троповий характер. Наприклад, 10-ти денний шлях майстрів міг означати не тільки реальну кількість днів подорожі, а й уподібнювати його подвигу Христа, адже десятка (еквівалент одиниці) у християнській нумерологічній концепції, в тому числі – Києво-Печерського патерика, є символом Спасителя (Єдиного). Триденні молитви прп. Антонія також мають глибокий символічний зміст, окрім вищевикладеного еклесіологічного аспекту, вони акцентують ідею Бога – Св. Трійці, за велінням Якої створюється майбутній храм.

Та попри усвідомлення символічного характеру цієї інформації, цікавим виявилось і точне дотримання хронологічних орієнтирів патерикового “Слова” про створення Великої Печерської церкви. До речі, тенденція поєднання символічного та конкретно-історичного є притаманною середньовічній християнській ментальності.

Згідно “Слова”, Богоматір повідомила майстрів, що прп. Антоній помре одразу після того, як благословить будівництво майбутнього храму¹⁹. Значить, у киево-печерській традиції, що знайшла своє втілення у “Слові”, подія закладин Великої Печерської церкви пов’язувалася з днем смерті прп. Антонія. Найдавнішим днем пам’яті прп. Антонія є 7 травня, ця дата фіксує час смерті святого, що сталася у 1073 р.²⁰

Якщо точно дотримуватись “хронології” “Слова”, тобто відняти від 7 травня три дні молитов прп. Антонія, потім 10 днів шляху грецьких майстрів з Константинополя до Києва, і, нарешті, місяць їхнього перебування у столиці Візантії після явлення Богоматері, то отримаємо 24 березня. У 1073 р. на цей день припала Вербна неділя, оскільки Великдень того року припав на 31 березня²¹. Отже, Богородична ієрофанія, яка є духовним осередком історії створення Успенського собору, відбулася у Вербну неділю.

Звернемо увагу на те, що ця інформація може бути прочитана в контексті літургійної традиції Церкви. Відомо, що Вхід Господній в Єрусалим, який у річному колі богослужіння відтворює Вербна неділя, під час літургії знаменується Великим входом. Знаменно, що на Русі обряд освячення храму, до якого входить чин на його заснування, осягався саме крізь призму ідеї Великого входу. На прикладі княжого групового портрету Софії Київської це переконливо показала Н. Нікітенко. Так, на цьому портреті була представлена урочиста церемонія освячення Софійського собору родиною князя Володимира Святославича, яка уособлювала християнську Русь. У цю семантичну структуру ідея створення вітчизняної Церкви транслювалася крізь образно-текстову проєкцію літургійних

¹⁹ Д.І. Абрамович, *Киево-Печерський патерик...*, с. 6.

²⁰ Ця дата відома з кінця XIV – початку XV ст. зі списків Прологу 2-ї редакції, які походять з Північно-Східної Русі, таких як Спасо-Прилуцький (Див.: Д.І. Абрамович, *О Спасо-Прилуцком прологе СПбДА*, Новый сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В.И. Ламанского, Санкт-Петербург 1905, с. 286) та Успенський Прологи (Див.: ГИМ. Усп. 3-перг) 1410–1425 рр., де під 7 (рідше – 3) травня розміщена переробка “Сказання, чого називається Печерським монастир”, яка має назву “Слово про Антонія” та “Успіння Антонія”. Однак дата цих списків не визначає часу створення пам’ятки, оскільки більш ранні списки Прологу, створені у Володимиро-Суздальській Русі, не збереглися, при тому що цей різновид відзначається архаїчністю складу, який вказує на формування збірника у домонгольські часи. У середині – третій чверті XV ст., вірогідно, з написанням служби прп. Антонію, створюється і нова версія “Слова” про преподобного, яка називається у заголовку житієм. Текст розміщується вже під 10 липня. Дати пам’яті прп. Антонія 7 травня та 10 липня існують з XV–XVII ст. паралельно; травнева – переважно у Пролозі, а липнева – у богослужбових книгах. Кінцево липнева пам’ять стала головною не раніше другої половини XVII ст. за архимандрита Варлаама Ясинського (1684–1690).

²¹ А.П. Пронштейн, В.Я. Кияшко, *Хронология: Учебное пособие*, Москва 1981, с. 173.

аспектів освячення храму: від закладин його, як краєугольного каменя до найбільш урочистого моменту – Великого входу²².

Як мною показано у попередніх дослідженнях, автор “Слова” – прп. Симон співвідносить розбудову Великої Печерської церкви зі спасінням людини, яка освячується – “сходить на Небо” шляхом духовного вдосконалення. Ці інтенції відповідають сакральному змісту чина освячення храму²³. Тож, вважаємо, що в “Слові” розбудова головного Богородичного храму Києво-Печерського монастиря *ототожнюється з Великим входом, який відбувається під час обряду освячення храму*. У такий спосіб історія будівництва найбільшої святині Києво-Печерського монастиря сакралізується, уводячись до руслу Священної історії.

Помічений мною еклесіологічний контекст патерикового “Слова” примушує більш уважно придивитися до свят, які пов’язувалися з хрещенням Володимира, що сприймалося хрещенням Русі та народженням Руської Церкви. Якщо “Повість временних літ” вказує взяття Корсуня (візантійського Херсона) та хрещення Володимира під 988 р.²⁴, то “Пам’ять і похвала князю руському Володимирі” Якова Мніха роком взяття Корсуня називає 989 р.²⁵ Дату хрещення Володимира у 989 р. наводять також Новгородський перший літопис за Комісійним списком²⁶, Псковський перший²⁷, а також Вологодський літописи²⁸.

Як переконливо довела Н. Нікітенко, саме 12 травня 989 р. відбулося особисте хрещення Володимира Святославича в Корсуні. Свідчення, що їх повідомляють візантійські історики про події, пов’язані з хрещенням руського князя, містяться у таких джерелах:

1. У згадці Михаїла Пселла (сер. XI ст.) про прибуття руського війська та його битву з армією Варди Фоки²⁹.

²² Н.Н. Никитенко, *Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской*, Київ 1999, с. 14–64.

²³ М. Нікітенко, *Сотеріологічна парадигма “Слова про створення Великої Печерської церкви” Києво-Печерського патерика*, Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка наукових праць присвячена 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналова (1862–1939 рр.), Київ 2012, с. 289–300.

²⁴ *ПСРЛ*, т. 1, стлб. 94–95; *ПСРЛ*, т. 2, стлб. 94–95; *ПСРЛ*, т. 3, с. 150.

²⁵ А.А. Зимин, *Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку*, КСИС 37 (1963) 74–75.

²⁶ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Москва; Ленинград 1950, с. 159.

²⁷ *ПСРЛ. Т. 4: Новгородские и Псковские летописи*, Санкт-Петербург 1848, с. 175.

²⁸ *ПСРЛ. Т. 37: Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII вв.*, Ленинград 1982, с. 64.

²⁹ Михаил Пселл, *Хронография*, Москва 1978, с. 101.

2. У стислих повідомленнях про ці події хроністів Скіліци та Зонари (XI–XII ст.), котрі згадують цінну подробицю: перед битвою під Хрисополем імператор Василій II встиг одружити Володимира зі своєю сестрою принцесою Анною³⁰. Таким чином, князь побрався з принцесою Анною не пізніше весни – початку літа 989 р.

3. У надзвичайно важливій інформації сучасника подій Лева Диякона про захоплення русами Херсона. Він повідомляє, що напередодні падіння Херсона на небі з'явилися вогняні стовпи (північне сяйво) як провість цієї події, і далі зауважує, що незабаром з'явилася комета, яка передвіщала нове лихо: землетрус у Константинополі³¹. Оскільки згадані небесні феномени точно датовані арабським християнським істориком XI ст. Ях'єю Антіохійським, а також частково сучасником подій – вірменським істориком Степаносом Таронським (Асохіком), В. Васильєвський та В. Розен першими встановили, що Херсон був узятий між 7 квітня, коли були видимі вогняні стовпи, і 27 липня 989 р., коли з'явилася комета³². З огляду на те, що обряд хрещення зазвичай здійснювався в суботу чи неділю, Н. Нікітенко висунула логічну гіпотезу про те, що князь та його дружина охрестилися 12 травня 989 р., що припало на неділю, оскільки Великдень у 989 році стався 31 березня³³.

Привертає до себе увагу той факт, що фундація Успенського собору відбулася у рік, коли Великдень та П'ятидесятниця так само, як і в рік хрещення Русі (989 р.), припали на 31 березня і 19 травня. Симптоматично, що патерикове “Слово” про створення Великої Печерської церкви завершується розповіддю про освячення храму, яке сталося 1089 р.³⁴, тобто, у 100-річний ювілей прийняття Руссю християнства. Це знову ж таки підтверджує мій висновок, що заснування та освячення Успенського собору в символічному плані співвідносилися з заснуванням Руської Церкви, пов'язаним з особистим наверненням Володимира Святославича 12 травня 989 р.

Про свято 12 травня згадується вже в Обіході XIII ст.³⁵ Ця дата фіксує важливу віху в історії Русі, оскільки до неї приурочили освячення двох головних храмів-меморіалів хрещення Русі – Десятинної церкви та

³⁰ А.А. Шахматов, *Разыскания о русских летописях*, Санкт-Петербург 1908, с. 89–90; *Ioannis Zonarae Epistome Historiarum*, Bonnae 1897, p. 515.

³¹ Лев Диякон, *История*, Москва 1988, с. 90–91.

³² В.Г. Васильевский, *Труды*, Выпуск 1, Санкт-Петербург 1909, с. 100.

³³ Н.Н. Никитенко, *Русь и Византия...*, с. 126.

³⁴ Д.І. Абрамович, *Києво-Печерський патерик...*, с. 13–15.

³⁵ Митрополит Московский и Коломенский Макарий (Булгаков), *История Русской церкви*, Кн. 1, Москва 1994, с. 34.

Софії Київської. Перший храм освятили 11 чи 12 травня, другий, як вже вказувалося вище, двічі – 11 травня та 4 листопада³⁶. 12 травня значиться як день освячення Десятинної церкви в місяцеслові Обіходу XIII ст., а 11 травня – у пергаменному Пролозі XIII–XIV ст., де говориться: “Месяца мая 11 память бытъю святого и богохранимого Костянтина града...” І далі: “В отъ же день освящение церкви святыя Богородица, юже създа благоверный князь Василей, зовомый Володимир I”³⁷.

На думку Н. Нікітенко, різночитання у даті освячення Десятинної церкви не є помилкою давніх переписувачів текстів, воно може бути пояснене середньовічною практикою освячення храмів, котре могло тривати два дні. Наприклад, Софія Константинопольська вдруге освячувалася 22–23 грудня 562 р. 22 грудня свято розпочиналося з відчинення дверей храму та ходінням біля нього зі свічами, а на 23 грудня, яке увійшло до місяцесловів, припадала основна частина обряду³⁸. Дводенними були і урочистості під час освячення Борисоглібського меморіалу у Вишгороді у 1115 р.: на 1 травня припало власне освячення, а 2 травня відбулося урочисте перенесення гробниць Бориса та Гліба в нову церкву³⁹.

Як показала дослідниця, 12 травня, як особливий день в історії Русі, введено в програму декорації Софійського собору в Києві. Так, у нижньому реєстрі мозаїк головного вівтаря, де розміщено Святительський чин, серед Отців Церкви останніми ліворуч зображені Єпіфаній Кіпрський та Папа Римський Климент. Їхні фігури, на відміну від інших святителів, доволі незвичні в цьому ряду. Появу тут фігури Климента ще В. Лазарев пов’язав з відомою подією – придбанням його мощів Володимиром Святославичем у Корсуні та покладенням їх у Десятинній церкві⁴⁰. Зображення ж Єпіфанія, на думку Н. Нікітенко, обумовлено тим, що його пам’ять святкувалася 12 травня, тоді ж, коли відбулося освячення Десятинної церкви. Тож, введення у Святительський чин фігур Климента та Єпіфанія, а також сусідство цих святителів пов’язане з прославленням головних діянь Володимира з християнізації Русі – створенням

³⁶ Митрополит Московский и Коломенский Макарий (Булгаков), *Указ. соч.*, с. 34, 44, 218–219; Е. Голубинский, *История русской церкви*, Т. 1, ч. 2, Москва 1904, с. 408.

³⁷ Митрополит Московский и Коломенский Макарий (Булгаков), *Указ. соч.*, с. 34.

³⁸ Перше освячення Софії за Юстиніана I відбулося 27 грудня 537 р. на післясвято Собору Пресвятої Богородиці. Після землетрусу він вдруге був освячений 24 грудня 562 чи 563 рр. (тобто, напередодні Різдва Христового), але пізніше святкування було перенесене на 23 грудня через навечір’я Різдва Христового. Це свято було дводенним. Див.: Архиепископ Сергей (Спасский), *Указ. соч.*, с. 518).

³⁹ Н.Н. Никитенко, *Русь и Византия...*, с. 126.

⁴⁰ В.Н. Лазарев, *Мозаики Софии Киевской*, Москва 1960, с. 34–35.

Десятинної церкви та встановленням культу Климента Римського, котрий набрав на Русі національного характеру⁴¹.

Важливо зазначити, що хоча Велика Печерська церква і була освячена на свято Успіння Богоматері – 14 серпня 1089 р.⁴², в давніх джерелах вона не називається Успенською. Натомість, у джерелах підкреслюється її присвята власне Богоматері. Так, назви храму – Велика, Божественна, Богозданна, Богородична або Пречиста церква зустрічаються в Житії прп. Феодосія Печерського та в Києво-Печерському патерику, а також у різних більш пізніх джерелах⁴³. У патериковому “Слові” про створення храму говориться, що коли грецькі майстри запитали в Богоматері, на честь якого саме свята має бути збудована Печерська церква, Богоматір не відповіла їм прямо, лише сказала, що церква буде Богородичною. Не виключено, що тут проводиться паралель Великої Печерської церкви з храмом-меморіалом хрещення Русі – Десятинною церквою. Давні джерела називають цей храм “Богородицею Десятинною”, не визначаючи, якому саме Богородичному святу він був присвячений. У літописах говориться, що після освячення Богородичної церкви князь Володимир Святославич подарував їй десятину від своїх прибутків, тому вона отримала свою іншу назву – Десятинна, більш поширену, ніж власне ім’я церкви. Нагадаємо, що у творі Нестора Літописця – “Читанні” про Бориса та Гліба Десятинна церква названа “кафолікані іклісіа”, що в перекладі з грецької мови означає “кафедральна церква”. Митрополит Іларіон у “Слові про Закон і Благодать” називає Десятинну церкву “сѣга цркви сѣга бѣд мариѣ”⁴⁴.

У цьому зв’язку К. Шероцький зазначив, що Богородичні церкви називалися або за своїм місцезнаходженням (Печерська, Фара, Влахернська), або за реліквіями (Богородичного Жезла, Живоносного Джерела), або за святом (Благовіщення, Різдва чи Успіння)⁴⁵. Київська ж церква Богородиці послідовно іменується у джерелах Десятинною.

Вчені по-різному тлумачать присвяту церкви. Так, митрополит Євгеній (Болховітінов) вважав, що Десятинна церква була Успенською,

⁴¹ Н.Н. Никитенко, *Русь и Византия...*, 1999, с. 125.

⁴² Д.І. Абрамович, *Києво-Печерський патерик...*, с. 13–14. Освячення храму відбулося не на саме свято Успіння Богоматері, яке відзначається 15 серпня, а у передсвято – 14 серпня. Річ у тім, що у Києво-Печерській обителі був прийнятий устав константинопольського монастиря патріарха Олексія Студита. Згідно цього уставу, освячення головного Успенського храму Олексіївського монастиря відбулося саме 14 серпня, на цей день припадали і оновлення храму. Див.: А.М. Пентковський, *Типикон патріарха Олексія Студита в Византиї і на Русі*, Москва 2001, с. 171.

⁴³ Д.І. Абрамович, *Києво-Печерський патерик...*, с. 6, 8, 10, 12, 13, 69, 79, 80 та ін.

⁴⁴ А.М. Молдован, *Указ. соч.*, с. 97.

⁴⁵ К.В. Шероцький, *Києв. Путеводитель*, Київ 1917, с. 92.

аргументуючи це тим, що під 996 р., де говориться про освячення церкви, повідомляється про зведення Володимиром Преображенської Спаської церкви у Василеві і додається, що після восьмиденного освячення Спаського храму князь повернувся у Київ “на Оупсєніє ст҃на Б҃҃҃а и ту пакы празникъ свѣтель. съзываетъ величєное множество народа”⁴⁶. “З цього можна виснувати, – пише митрополит Євгеній, – що Десятинна церква була в ім’я Успіння Богородиці. Нині ж храмове свято там відбувається 8 вересня на день Різдва Богородиці, разом з Києво-Софійським собором”⁴⁷. Такої ж думки про присвяту церкви дотримувався і К. Шероцький⁴⁸. При цьому він нагадав, що німецький єпископ Тітмар Мерзебурзький у своїй хроніці називає Десятинну церкву храмом св. мученика Климента, а Степенна книга вказує приділ св. Климента, в якому лежала голова цього святого, привезена Володимиром з Херсонеса⁴⁹.

На думку А. Поппе, Десятинна церква була присвячена власне Богоматері, як патронесі Києва, а не якомусь святу на Її честь. Посилаючись на висновки історика архітектури П. Раппопорта, А. Поппе вказує на те, що церква, згідно її орієнтації, була закладена близько 2 липня, коли святкувалося Покладення Ризи Пресвятої Богородиці у Влахернах. На присвяту церкви, можливо, вплинула ініціатива дружини князя Володимира – Анни Порфірородної, адже у придворному житті Константинополя важливу роль відігравали дві базиліки, присвячені Богоматері: Халкопратійська та Влахернська, а Фароська церква Богоматері розглядалася як імператорська. Традиція ж присвячувати церкви на Русі Успінню походить від Успенського собору Києво-Печерської лаври⁵⁰.

Присвята Десятинної церкви Богоматері (а не якомусь Її святу), як вважаю, була обумовлена тим, що Богородичний культ на Русі пов’язувався з утвердженням її конфесійної ідентичності як новопосталої християнської держави. Річ у тім, що поклоніння Богородиці, княже за своїм походженням (про це, до речі, свідчить назва церкви – Десятинна, тобто утримувана на десятину державних прибутків, тобто коштом князя), розумілося як поклоніння “Нерушимій Стіні”, “Заступниці градів” і було звернене не просто до окремої душі а, передусім, до країни взагалі. За словами митрополита Іларіона, Ярослав “прѣдолъ люди твоа и градъ. ст҃ѣи

⁴⁶ ПСРЛ, т. 2, стлб. 109–110.

⁴⁷ Болховітінов Євгеній, митрополит, *Вибрані праці з історії Києва* / Упор., вст. ст. та додатки Т. Ананьєвої, Київ 1995, с. 42.

⁴⁸ К. Шероцький, *Указ. соч.*, с. 93.

⁴⁹ Там же, с. 92.

⁵⁰ А. Poppe, *The Building of the Church of St. Sophia in Kiev*, JMH 8 (1981) 26.

всеславній скорѣби на помощь хрѣстіаномъ стѣби вѣци. еи же и цркви на великихъ вратѣхъ сздаа. въ има первааг гдѣскааго праздника. стѣаго благовѣщенія⁵¹.

Богородиця Іларіоном мислиться як осердя храму, храм – як осердя града, град – як осердя усієї християнської ойкумени. Отже, символи храму, града, Вселенської Церкви і Богородиці мають тенденцію переливатися один в одного. Відтак, Богородиця стає символом руської державності і акафістний образ Нерушимої стіни, який пов’язувався з іконографічним типом Оранти, велично постає у вівтарях київських першохрамів – Десятинної церкви, Софії Київської, а згодом – Великої Печерської церкви.

Враховуючи вищесказане, припускаємо, що подія хрещення Володимира, яка сприймалася хрещенням Русі, була відправним пунктом для розбудови сакрального простору Києво-Печерської лаври. Ця думка закодована і у давньоруських джерелах, зокрема, у “Повісті временних літ”, де під 1051 р. міститься розлога стаття про заснування Києво-Печерського монастиря. Вперше звертаємо увагу на те, що у 1051 р., так само як і в рік хрещення Русі, Великдень припав на 31 березня, а П’ятидесятниця – на 19 травня. Симптоматично, що у Житії прп. Феодосія Печерського заснування наземного монастиря відноситься до 1062 р.⁵², коли знову ж таки стався цей знаменний збіг, котрому, вочевидь, у давнину надавалося глибокого сакрального значення, і на який ще ніколи не звертали уваги в науці. До речі, таких збігів в XI ст. було лише 5 (у 1000 р., 1051 р., 1062 р., 1073 р. та 1084 р.), причому, три з них, як ми побачили вище, були інкорпоровані в історію Києво-Печерського монастиря.

Отже, припускаю, що закладини Успенського собору і справді відбулися щойно після смерті прп. Антонія. Оскільки 7 травня припало у 1073 р. на вівторок, а закладини храмів зазвичай відбуваються у неділю – день Господень (іноді з суботи на неділю), і приурочуються до певної пов’язаної з цим храмом церковної події, то, найімовірніше, фундація храму сталася у неділю – 12 травня 1073 р.

Тож, заснування монастиря у сакральному сенсі наче відтворило подію хрещення Русі, коли відбувся її вступ у русло Священної історії, що стало можливим завдяки приходу Христа і Богородиці на Русь. Ця велична подія стала невичерпним джерелом образних рішень, що впроваджувалися у давньоруських пам’ятках не тільки в період найбільш наближений до часів хрещення держави Володимиром Святославичем, а й впродовж тривалого часу після цього, адже хрещення Русі сприймалося головною подією її історії.

⁵¹ А.М. Молдован, *Указ. соч.*, с. 97.

⁵² Д.І. Абрамович, *Києво-Печерський патерик...*, с. 8–9.